

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ

Ч. 10

ГАВРИЛО ГОРДІЄНКО

**АГРАРНА РЕФОРМА
НА ВОЛИНІ
В XVI. СТОЛІТТІ**

ВІННІПЕГ

1962

КАНАДА

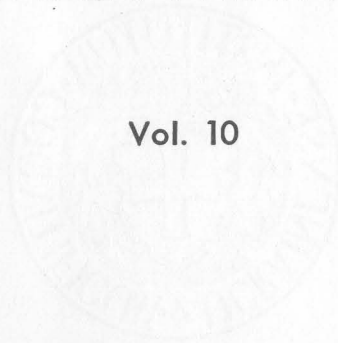
ВОЛИНІЯНА

Ч. 10

VOLYNIANA

Vol. 10

Гаврило Гордієнко

АГРАРНА РЕФОРМА
НА ВОЛИНІ
В XVI СТОЛІТТІ

Proceedings of the
UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
Editor-in-chief: M. L. Borowsky — Associate-Editor: M. Podworniak

Vol. 10

Gabriel Hordienko

**Agrarian Reform in the Volyn
in XVI Century**

WINNIPEG 1962 CANADA

Published by The Research Institute of Wolyn

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
М. Боровський — головний редактор, М. Подворняк — техн. редактор

Ч. 10

ГАВРИЛО ГОРДІЄНКО

**АГРАРНА РЕФОРМА
НА ВОЛИНИ
В XVI. СТОЛІТТІ**

diasporiana.org.ua

ВІННІПЕГ 1962 КАНАДА

Накладом: Інституту Дослідів Волині

Коректор — О. Навроцький

СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ

о. ДАНИЛА ОМЕЛЬЧУКА ТА ДРУЖИНИ ЙОГО
АННИ ВЯЧЕСЛАВОВНИ З ЛЮБОВ'Ю, ГЛИБО-
КОЮ ПОШАНОЮ ТА ВДЯЧНІСТЮ ЦЕЙ СВІЙ
СКРОМНИЙ ТРУД

ПРИСВЯЧУЄ

АВТОР

Printed in Canada

Printed by The Christian Press Ltd., Winnipeg, Manitoba

ВСТУП

До початку Нових Віків (1492) занепадає пишна колись державність Середньовічної України. Політична історія нашого народу зникає. Безмежні простори нашої Батьківщини стають провінціями чужих організмів.

Із закріпленням татар у Криму та з приходом турків до Європи (1453) наші давні історичні шляхи на південь перетинаються. Осередки тяготіння переносяться на північ та на захід. Більшість українських західніх земель входять у склад Великого Князівства Литовського.

У світі тим часом відкривають нові континенти (Америка 1492). Приморські народи виходять на світові шляхи. Внутрі країн розвиваються міста з торгівлею та ремісництвом. Зростає внутрішній ринок на сільсько-господарські продукти. Okремі країни входять між собою в торговельні взаємини — постає міжнародний товарообмін, міжнародний ринок.

Польща а за нею й Велике Князівство Литовське все тісніше й тісніше пов'язуються з міжнародним ринком Західньої Європи і стають великими експортерами сільсько-господарських продуктів, головно збіжжя.

Щоб задовольнити вимоги внутрішнього та зовнішнього ринків, не вистачають старі способи господарювання. Поширюються площі під посівами збіжжя, творяться великі т.зв. "зернові фабрики" — фільварки. Проводяться реформи господарювання та користування землею.

Особливо XVI століття було багате на аграрні реформи, від приватних у окремих магнатів через широко закроену аграрну реформу в маєтках королеви Бони і аж до загальнодержавної реформи, що звалась "установою на волоки."

Ціла серія цих реформ захопила з українських земель головно Волинь у найширших межах. Волинь перша із українських земель зазнала наслідків аграрної реформи. На ній першій писалися нові сторінки суспільно-господарської історії українського народу.

Наслідки аграрних реформ на українських землях Волині зі зростанням панщини у великій мірі спричинилися до прискороного вибуху Великої Української Революції під проводом Богдана Хмельницького і завершенням її у власній Державі.

Про аграрну реформу, викликану “установою на волоки”, існує величезна література. Науковці українські, білоруські, польські, литовські та німецькі присвятили їй велику увагу. Та на жаль здобутки тих науковців лежать на полицях далеких від нас бібліотек і нам сучасним читачам мало доступні.

Автор цієї праці поставив собі за ціль довести до відома сучасного читача, який зацікавиться суспільно-господарською історією Волині і в доступній формі подати історично-політичне тло, на якому провадилася аграрна реформа, перша такого поступового значення на українських землях.

В кінці автор подає список фактично використаної літератури. За посередництвом деяких праць, там згаданих, авторові були відомі всі головні думки численних дослідників “устави на волоки.”

Автор є прихильником суцільного способу писання без нескінченного посилання на джерела й занечищення тексту зірочками та нумерками джерел. Для бажаючих ширшого знання текстів у джерелах, і подається список використаної літератури.

Ця скромна праця присвячена світлій пам'яті чесних трудивників на пісках Волинського Полісся, які стали жертвами воєнних дій в Старосілля Луцького повіту року 1943.

ВОЛИНЬ

Волинь — північно-західня частина національної території українського народу — має виїняткове положення, відмінне від усіх інших територій української землі. Головна частина Волині лежить на просторі на схід від Бугу та на південь від Прип'яті. Юкраїни Волині сягають поза Буг на захід і поза Прип'ять — на північ.

В даній праці точні межі Волині нас не цікавлять і детальніший поділ на окремі землі Волині, обумовлений переважно історичними та політичними причинами, ми будемо обминати й коли будемо говорити про Волинь, то завжди будемо мати на увазі Північно-Західні Землі українського народу з головним ядром тих земель — Волинню.

Коли всі українські землі мають спад і тяготіння на південь, то Волинь навпаки має спад з півдня на північ від Волинсько-Подільської височини в напрямку Прип'яті. Але своїми водами Волинь лишається “вірною” соборній Україні; води її річок течуть на північ, згідно спаду рельєфу Волині, до Прип'яті, яка по дорозі на схід до Дніпра відносить води з Волині на південь до українського Чорного моря.

Своїм положенням найдалі на захід та на північ, Волинь найбільше з усіх українських земель підлягає впливові західно-європейського клімату й тим самим найменше терпить від сухого континентального клімату Середньої Азії, який сильно впливає на клімат цілої України.

Південна частина Волині лісо-степова, північна частина її лісова з сосновими лісами та болотами. Тоді як у південній частині панують листяні породи лісу.

Щодо заселення Волині, то тут стало жили люди як тільки зникла льодова маса з поверхні землі після останнього льодовика. Територія густо вкрита лісами з великими можливостями існування людини, з річками та озерами і джерелами харчування і охороною від ворогів, яких у давніх людей було багато.

Комбінація лісів, річок, озер та болот, була така сприятлива для існування людей, що просто не було причини, чому первісне населення Волині мало б покидати свою батьківщину й мандрувати в світі. Тому на Волині й постав свій самостійний осередок культури та цивілізації.

Тут присвоювалися свої домашні тварини, а не імпортувалися на Волинь уже свійськими. Тут же творилися осередки хліборобської культури, бо вперше хліборобство почалося на замулених заплавних долинах світових рік, як Жовта

ріка в Китаю, Ніл в Єгипті, Тигр та Євфрат в Месопотамії з тих простих причин, що заплавні ґрунти найлегше обробляти і найпримітивнішим знаряддям.

Другі осередки хліборобства були в лісах, себто й на Волині, бо легше спалити ліс і на чистій землі посіяти, ніж розорювати степи з тисячелітньою дерниною. Тому хліборобство в степах це вже третя стадія розвитку та поширення його.

У дальших стадіях розвитку господарської діяльності людини на Волині це пізнання інших країн та здобутків інших людей і засвоєння тих здобутків на Волині, себто імпорт на Волинь тварин та рослин. Це вже було в історичні часи.

Тому що накреслюється схема певності існування людей на Волині та брак потреби мандрування з Волині, тим самим стають ясно передумови сталого, осілого існування людей на Волині. І небезпідставно вважають, що Волинь є прабатьківщиною всіх слов'ян, які колись рушили з батьківських лісів Волині в різні сторони світу.

А праукраїнці осталися вірні своїй батьківщині Волині, тому можемо з гордістю твердити, що український народ споконвіків сидить на своїй національній території, особливо на Волині.

Про перебування наших прапредків на Волині маємо багато доказів в археологічних знахідках з старої кам'яної доби і через неоліт аж до історичних часів, коли вже є писані докази про існування якихось форм державності на Волині, ще перед початками державного життя над Дніпром коло Києва.

З літописів відомо, як окремішно почували себе предки теперішніх волинян, які, приймаючи участь у походах праукраїнських збройних сил проти Візантії, почувалися рівнорядними спільниками київських полян, а не підлеглими їм.

Зрештою, всім відомі походи Ігоря та Ольги для приборкання волинян. Один із таких походів для Ігоря й закінчився трагічно, коли йому не признали права полоненого, а скарали смертю.

І щойно, коли Володимир Великий посадив у Володимирі свого сина Всеволода, відтоді можна вважати Волинь тісніше зв'язану з Київською Державою.

У сталій безперервній боротьбі проти зовнішніх ворогів українського народу відходить в історію доба Великих: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, щоб світлими сторінками присвічувати наступним поколінням.

Розгоряється взаємна боротьба малих величин в історії

українського народу. Національна енергія розпорошується, національний геній українського народу маліє, національна честь занепадає.

На Волині, як територіяльно віддаленій від огнищнищення, зберігаються автохтонні характери й підсилюються емігрантами зі сходу іззагрожених земель. Цієї національної енергії вистачає, щоб спалахнула повним блиском у всій своїй величчі Галицько-Волинська Держава, яка вже новій небезпеці, татарській, відважно наставила груди й чоло небуденної дипломатії та політичного хисту короля Данила Романовича.

Татарська стратегія у війні — винищувати у першу чергу й основно провідну верству противника, з великим досвідом у довгому перейденому шляху від далекого сходу, з величезною силою обрушилася на нашу пересварену князівську верхівку.

Князь Роман (1112-1205), який об'єднав Волинь і Галичину в одну державу, що проіснувала від 1200 до 1340 р.

На велику честь нам, наступним поколінням, наша пересварена князівська верхівка відійшла з кону історії так героїчно, як мало хто в світовій історії. В останній хвилині великої небезпеки забулася пересвареність і як багато було князів на страх учням усіх шкіл, де лиш вивчається історія, так багато лишилося нам героїв, які кістками полягли за Землю Українську.

Але це справи не полегшує й український народ під ударами ворогів не тільки із сходу, але й з заходу та з півночі, підупадає, його політична сила слабне, відпорність зменшується і хуртовина історичних подій замітає й сліди навіть держави Українського Народу.

На сході Європи постають нові сили, в орбіту яких попадає український народ. І Волинь, яка сотнями поколінь людського роду була завжди чимсь самостійним, окремішнім, Богом береженим краєм, попадає в політичну залежність малого, мало відомого до того державного організму — Литви.

ЛИТВА

На півночі недалекими сусідами Волині в басейні ріки Німан були литовські племена; головніші з них були жмудь та ятвяги. Литовці — прастарий індоєвропейський народ. Сидять вони на своїх землях з часів неолітичних. Своє державне життя оформили трохи пізніше, ніж предки українців.

З літописів відомо, що Володимир Великий “ходив на ятвяги”. Поза тим бували дрібні сусідські сутички, коли менші литовські племена часто нападали на волинські землі.

Року 1219 литовці замирилися з Волинню й нераз бували спільниками волинян проти поляків, які ще від часів Болеслава (1074) звернули свою увагу на Волинь. Замирення довго не тривало, бо вже незабаром після того є вістки про походи і Романа і Данила проти Литви.

У 1230-роках у руках литовського князя Мендовга формується сильніша Литовська держава. Мендовг приборкав дрібніших литовських племенних князьків, які головно надокучали Волині своїми нападами. На якийсь час наступає замирення на волинсько-литовських границях.

Тим часом на півночі та на заході для Литви постає величезна небезпека від німецьких хрестоносних лицарів ливонського та тевтонського орденів. На оборону перед ними й пішла велика кількість національної литовської енергії. В цій священній боротьбі помагали Литві часто волиняни та новгородці.

Нова небезпека для Волині появилася із заходу, коли року 1351 король угорський Людовик, на спілку з польським королем Казимиром, пішли війною на Волинь. Загрожена поляками Литва, на спілку з волинянами, боронилася завзято.

Перед небезпекою із заходу відносини між Волинню та Литвою кращають і вже замість взаємних нападів зустрічаємо вістки про династичні зв'язки. Так, син Данила Романовича Шварно одружився з донькою Мендовга.

Після того, як литовський князь Мендовг помер (1263), на Литві панував син його Войшелк, православний і цілком зукраїнізований, на спілку з своїм швагром Шварном. Це вперше український князь панував у Литві й очевидно з того часу треба вважати початок ширення української культури в Литві.

Галицько-волинський князь Юрій II. одружується з донькою литовського князя Гедимина, а син Гедимина Дмитро Любарт одружується з українською княжною з Володимира. Так затісняються зв'язки між Волинню та Литвою.

Після смерти Юрія II. провід у Галицько-Волинській державі переходить у руки Дмитра Любарта, який завзято та цілком гідно боронить інтереси тієї держави перед зазіханням поляків.

Під ударами Угорщини та Польщі розпадається Галицько-Волинська держава — Галичина з західними частинами Волині відходить до Польщі. Волинь ще завзято тримається. Відбуваються декілька великих нападів татар на Волинь, Поділля, Київщину, яких нема кому боронити.

Литовська держава, скріплена внутрі, пробує своїх сил в експансії на південь, над яким формально панують татари, а фактично задовольняються лише спорадичними нападами і фіктивних неіснуючих границь неіснуючої Київської держави не боронять.

Литовська експансія на південь проходить під гаслом: “Старини не рухаємо і новини не вводимо!” Населення українських земель, змучене безконечними нападами, не робило спротиву й радо сприймало гасло нової влади. Так Литва за короткий час прилучила до себе території багато разів більші, ніж була на той час її національна територія.

В складі Великого Князівства Литовського опинилися українські землі: Волинь (у 1340-х роках), Сіверщина (у 1350-х), Київщина та Поділля (у 1360-х). Незалежні державні осередки українського народу перестають існувати. Зате українська культура спалахує великим полум'ям, яке освітлює на століття вперед народи український, литовський, білоруський та московський.

Сталося щось подібного, що потім було повторилося в XVIII. стол., коли українська культура залляла була Російську Імперію й витягнула її із темноти московського невѣжества.

Державна організація Великого Князівства Литовського була виповнена українським культурним та політичним змістом настільки, що замість офіційної назви держави її найчастіше називали Литовсько-Руською Державою або Князівством. Не засліплюючись нашою національною гордістю, ми будемо в цій праці додержуватися офіційної назви держави Велике Князівство Литовське (ВКЛ).

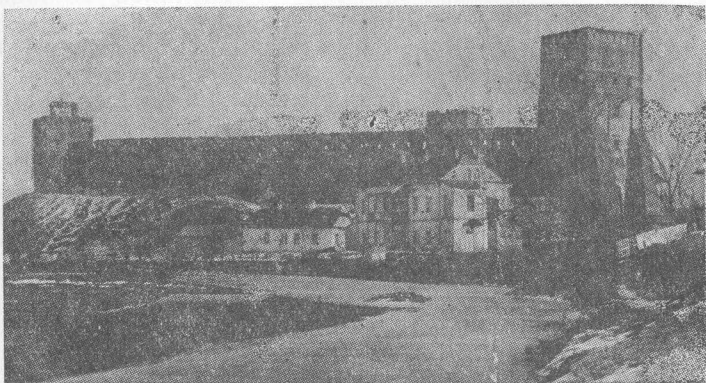
Значніші зовнішні події ставали на перешкоді внутрішньо-му співжиттю народів у межах ВКЛ. Ще незнищеним ворогом лишалися німецькі хрестоносці, проти яких боронитися доводилося на спілку з поляками, які так само були загрожені німцями. Року 1325 Гедимин мав союз з польським королем Владиславом Локетком проти тевтонського ордену.

Тісніша співпраця з поляками звертала увагу останніх у бік Литви. Зацікавлення та впливи поляків у Литві зростали,

аж поки не дійшло до Кревської унії (1385) між Литвою та Польщею, коли литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою. Ця династична спілка круто повернула все даліше життя у Великому Князівстві Литовському, бо вже за два роки (1387) Ягайло охрестив литовський народ у католицькому обряді й тим створив мур проти переможного походу православія та української культури в Литві.

Спільна участь поляків і литовців з українцями в Грюнвалдській битві (1410), в якій був розгромлений тевтонський орден, пізніше Городельська угода (1413) між Польщею й Литвою вже тісніше в'язала два державні організми в один з перевагою Польщі над Литвою і на XVI стол., коли стається подія, що стала темою цієї праці, Велике Князівство Литовське вже тісно було пов'язане з Польщею.

Кінцем XV стол. і в XVI стол. наступили великі впливи економічного порядку, яким відтоді й підлягала політика Вел. Кн. Литовського.

Замок Любарта в Луцькому, побудований в XVI—XVII ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА ВОЛИНІ

Як на початках людської господарської діяльності так і на початок XVI стол. збиральництво відігравало велику роль у постачанні харчів людям. Ще й тепер у середині XX стол. збирання диких плодів, як яблук та грушок дичок, вишень та черешень, ягід як малини, ожини, брусниці, журавини, терену та глоду, грибів та різного зілля як шавлю, кропиви, м'яти та інш. відіграє не аби яку роль у господарстві тих околиць, де є до того можливості. В XVI стол. значення збиральництва було значно більше.

Тісно до збиральництва примикає рибальство, яке було, є та ще довго буде грати велику роль для відживлення людей. Передумови для рибальства на Волині були завжди сприятливі, там багато рік та озер, населених корисною рибою.

Коли тепер ловецтво відіграє переважно роль розваги для заможних осіб та промислове значення в ловецтві пушної звірини, то в XVI стол. ловецтво було не аби яким великим джерелом постачання споживчого м'яса. Так, напр., перед більшими походами, коли шляхта мала виставляти певну кількість війська, убраного та озброєного, з обозом, повним постачання для війська, в першу чергу харчів, вона (шляхта) влаштовувала гони на диких свиней та оленів. М'ясо убитих звірів насолювали й мали з чим виступати в похід.

Та помимо того на початок XVI стол. господарство на Волині було вже так розвинене, що від теперішнього воно могло відрізнятись тільки значно меншою продуктивністю. Були всі ті тварини, які й тепер є в господарстві на Волині. Велика рогата худоба була так поширена, бо були великі можливості випасу, що відгодовану худобу постачали на експорт до Середньої та Західньої Європи. Робочої рогатої худоби бувало не менш як чотири голови на пересічне селянське господарство. А часто траплялися господарства з трьома й чотирма парами волів.

Коні були менш поширені, як робоча худоба. Їх більше використовували у війську. Тримали тоді люди кіз, свиней та курей. Інших тварин та іншу птицю тримали в меншій кількості. Панські господарства на багато не різнилися підбором тварин від селянських господарств.

Помимо того, що продукти збиральництва, ловецтва, рибальства та тваринництва складали велику долю в харчуван-

ню населення Волині, все ж таки основою сільського господарства й головним постачальником харчів для людей було хліборобство.

В XVI стол. на Волині плекали всі головні роди збіжжя: пшеницю, в панських господарствах більше, в селянських менше, жито, навпаки в селянських господарствах більше, бо для селян жито було головною хлібовою рослиною, тоді як у панських маєтках жито було головною експортною рослиною. Ячмінь та гречку та ще в великій мірі просо плекали для виробу крупи. А овес був виїнятковно поширений, бо ним сплачувався натуральний податок. Овес був потрібний для коней у війську, тому такий великий попит був на нього.

Були вже тоді в культурі всі головніші городні рослини за виїнятком картоплі, соняшника та томатів, які ще не дійшли до Волині. З технічних рослин був поширений лен і в меншій мірі коноплі.

Територія Волині в XVI стол. була вкрита лісом більше, ніж тепер, на півночі й понад 50% було під лісом, а на полудні менше, ніж 50%, бо там серед лісостепускоріше й більше було розчищено землі під ораницю, де вже хліборобство було повне й де землю обробляли переважно плугом і в меншій мірі ралом.

Тоді як на півночі Волині землю під поля треба було здобувати від лісу, тут було хліборобство вирубне, або підсічне. При цій системі хліборобства кору на деревах здирали й лишали стояти ті дерева, щоб підсохли й потім всю ту масу дерева спалювали. На очищеній лісовій території сіяли збіжжя.

Саме здирання кори звали “черченням”, а здобуті території називали потім “чертіж”, або “погар”, або “паленина.” На чертіжі не все згорало, оставалися пні й великі частини дерев, тому поле на паленині можна було обрабляти мотикою, або сохою, або ралом, але ще не плугом. В цьому була велика різниця між хліборобством на півночі та на півдні Волині.

Щодо системи господарювання на Волині в XVI стол., то там ще панувала тоді велика пестрота. В південній Волині ще не віджила свій вік переложна система. При ній якесь поле засівалося з року в рік так довго, поки ще земля давала сякий такий урожай. Потім поле лишалося “відпочивати”, а засівалося інше поле.

Коли поле відпочило й відновило свою родючість, тоді знову господар вертався до нього й засівав його. З бігом часу стало тісніше й час відпочинку поля при переложній системі скорочувався до одного року й тим переложна система перетворювалася на двопільну систему, коли один рік поле під посівом, а другий рік під паром. При переложній системі

розмір полів був різний, тоді як при двопільній було стремління мати обидва поля однакових розмірів.

Двопільна система це вже був поступ у порівнянні до переложної системи, бо вже засівалося половина землі, тоді як при переложній системі не завжди була засіяна половина землі. Дальшим поступом у господарюванні це була трипільна система. При ній засівалося вже дві третини землі, а одна третина була під паром.

Трипільна система господарювання була відома ще з часів Київської Русі. Але тодішню трипільну систему не треба вважати, як три рівні частини поля: одне під озиминою, одне під ярим збіжжям, а одне під паром. Це власне були лише довільні комбінації озимих посівів з яриями та полями під паром. Поля були різного розміру та розкидані далеко одне від одного. Панувала пестра т. зв. череполосиця.

Урожайність на Волині в XVI стол. була пересічно коло “сам 2”, рідко досягала “сам 2.5” а ще рідше сягала до “сам 3”. Зрозуміло, що при такій урожайності найменші зміни кліматичні викликали неврожаї з усіма жахливими наслідками, в першу чергу голод.

Для прикладу подамо, що протягом цілого XV стол. і першої половини XVI стол., себто часу, коли творилися передумови для події, якій присвячена ця праця, було 23 посушливих роки і серед них був 21 голодний рік.

При тодішній агротехніці врожай “сам 2 — сам 3” тримався століттями й тільки за рахунок збільшення посівної площі можна було досягти більшу кількість збіжжя в господарстві. Тому перехід від двопілья до трипілья був милевим кроком на шляху до поступу в хліборобстві.

Селяни споконвіків сиділи на землі, обробляли її й уважали, що вони є власниками її. В дійсности так не було. Справжнім власником землі в державі був монарх, себто в Великому Князівстві Литовському Великий Князь або Господар, подібно як молдавські володарі так само мали титул Господаря.

На початок XVI стол. Господар мав більше як 50% усієї землі в Великому Князівстві Литовському, при чому в самій Литві він мав і більше як 50%, тоді як на Волині він мав менше як 50%, бо другим великим власником землі в державі була шляхта. На Волині були старі українські шляхетські роди Сапіг, Острозьких, Сангушків, Чарторийських та інших, які й володіли більшістю земель на Волині.

Найлагідніший режим для селян був на землях Господаря, тому, коли в маєтках шляхти умови для селян гіршали, тоді селяни втікали від шляхти й осідали на землях Господаря як

державні селяни. Потерпіла шляхта вимогла від Господаря привілей, яким заборонялося селянам переходити від шляхти до Господаря й навпаки — від Господаря до шляхти.

Селяни на землях шляхти були “тяглі”, це ті, які сиділи близько фільварків і відробляли свою панщину на землях фільварка. Селяни, осілі подальше від фільварків, звалися “осадниками” й сплачували свої повинності шляхті натурою або грішми, або одним і другим, бо їхніх робочих рук фільварок не потребував.

Ще була одна група селянства, яка доживала вже свій історичний вік. Це були невільники, справжні раби. Існували вони до половини XVI століття. Походили вони з воєнних полонених, які ставали рабами разом з народженими дітьми. Вільний селянин, одружений з невільницею, ставав рабом, вільна одружена з рабом ставала невільницею. Вільний, який запродав себе в рабство поки не відпрацює позики, ставав рабом. Коли позика була в голодний рік на хліб, тоді не можна було стати рабом.

Раби-невільники були найневигоднішою для шляхти групою селян, тому що вони були на повному утриманні пана, а робити їм і так не було що, бо головніші роботи виконували селяни кріпаки. Та крім того й продуктивність їхньої праці була мінімальна.

За часів панування Великого Князя Витовта (1392-1430) панщина для кріпаків була чотирнадцять днів праці на рік. З часом як розвивалися фільварки й продукували вже більше риночного збіжжя й шляхта потребувала більше робочих рук, то місцеві соймаки шляхти домагалися від Господаря привілеїв на збільшення панщини.

І так дорогичинська шляхта здобула привілей (1516), яким дозволялося введення панщини один день на тиждень. А трохи пізніше (1553) полоцька та вітебська шляхта дістали привілей від Господаря на введення панщини два дні на тиждень.

Крім того з наділу селяни мали платити одну бочку (більш менш сто літрів) жита та дві бочки вівса і грошима 40 грошів, або в грошах усі повинності 80 грошів. Крім того були нерегулярні додаткові повинності за станцію для урядовця, коли він проїздив даним селом, 2 гроші, одну курку та десять яєць. Та ще толока шість днів на рік для сезонних праць для двору. Час від часу поставити підводу та по черзі сторожові повинності. Цим би й вичерпувалася повинність кріпаків щодо своїх панів. В різних околицях могли бути відмінні варіанти щодо повинностей, залежно від місцевих умов.

ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

До половини XVI стол. Велике Князівство Литовське це була поважна потуга на сході Європи. На цей час були вже ліквідовані удільні князівства як литовські так і українські та білоруські й Велике Князівство Литовське було сильною централізованою державою. На чолі держави стояв Великий Князь Сігізмунд Август II (1520 - 1572), він же й Король Польщі (1548 - 72,) останній із Ягелонів.

Люблинською унією (1569) Польща й Велике Князівство Литовське ставали єдиною державою з великою автономією для Великого Князівства Литовського. Цим Польща відпадала раз на завжди із ряду зовнішніх ворогів В.К.Л. Але великий вплив егоїстичної політики польських панів заразиво впливав на литовських панів і тим підривав силу Великого Князівства Литовського всередині держави.

Ще перед тим, цілим рядом війн Польща та Литва вкоротили експансію Німецького Ордену й року 1466 Торунською умовою Польща здобула вільний вихід до моря в Гданську. Ця подія вплинула на розвиток Польщі, Литви, України та Білорусі на дальші століття. З вільним доступом до моря цим країнам відкрилися тодішні “світові” ринки Західньої Європи.

Але до тих самих берегів Балтійського моря за доступ на ті самі світові ринки перлася й молода Московська Держава. Тому між Москвою та Литвою й відбулася протягом лише першої половини XVI стол. ціла серія війн із змінним успіхом.

Своєю експансією на південь на українські землі Литва зустрілася з великою небезпекою, яка існувала ще потім три століття, з татарською ордою. Татарська орда стало річично а часом і двічі на рік набігала на Велике Князівство Литовське а фактично на українські землі. За такого набігу все, що далось, палилося, працездатних людей забиралося в полон і потім продавалося на середземноморських ринках, а непрацездатних вимордовувалося тут же на місці нападу.

Сусідство Кримської орди та її сталі набіги не можна ні з чим порівняти, хіба що з хворобою пістряка, яка стало й уперто роз’їдає нападений організм. Недаром самі татари в Криму дивувалися, що в Україні ще є якісь люди і що є ще кого тягти в ясири.

Щоб мати спокій від нападів Кримської орди, Велике Князівство Литовське платило орді стало регулярно рік-річно “упоминок” — викуп у сумі 3.000 кіп литовських грошей. На заплату цього “упоминку” громадяни Великого Князівства Литовського платили що-річний податок під назвою “ординщина.”

На початках XVI стол. дійшли до Великого Князівства Литовського нові, на той час модерні та поступові ідеї реформації, протестантизму. Народи далі на захід від татарської та пізніше ще й турецької небезпеки, модернізувалися, омолоджувалися, прогресували в культурних та економічних галузях свого життя. Тоді як народи Вел. Княз. Литовського всю національну енергію витрачали на боротьбу за збереження свого, просто, фізичного існування. І тим самим відставали від народів Західної Європи.

Сталі війни підривали економічну силу Вел. Княз. Литовського, тому на утримання війська треба було рік-річно, а часом і декілька разів на рік платити податок, який звався “серебщина”. Серебщину платило все населення держави. Шляхта платила по сто золотих, а селяни по 15 і по 7 з половиною грошів, городники по 6 грошів, а безземельні по 3 гроші.

Серебщина не дуже помагала державній скарбниці, тому Господар держави час від часу віддавав у заставу великим магнатам великі маєтки, двори й цілі староства в ціні від тисячі й до трьох тисяч кіп грошей. Часом заставлені маєтки залишалися у вічному користуванню шляхти, а часом бували вияви великого патріотизму, коли шляхта повертала Господареві заставлені маєтки без заплати заставної суми, як це напр. сталося на Виленському соймі (1522).

Сучасний читач, який платить два-три прямі податки й не більше непрямих податків і нарікає на свою долю та на державу, яка побирає з нього “аж стільки” податків, може хапатися за голову, коли перечитає самий тільки список податків, які побирала державна скарбниця у Великому Князівстві Литовському.

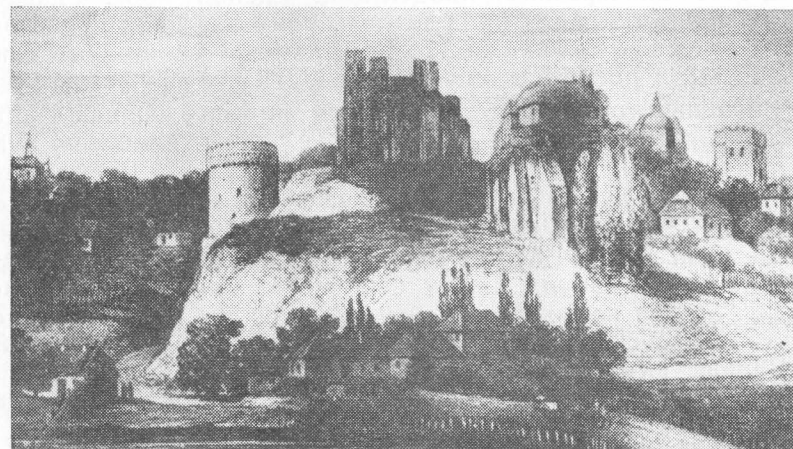
Платилося тоді “поральне” від рала, чи від плуга. Це був податок від землі, яка мірялася плугом, себто скільки землі можна зорати за один день плугом, або ралом в запряжці воловий, або кінській. Волове — “поральне” було 30 грошів, а кінське — 15 грошів.

“Поволовщина” платилася від голови великої рогатої худоби. “Димщина” був податок від хати (з огнищем). “Подвірне” — був податок від подвір’я. “Десятина” — це по-

даток на церкву у розмірі десятої частини урожаю. “Мостове” — податок за переїзд через міст. “Гребельне” — податок за переїзд через греблю. За в’їзд до міста — плати, за виїзд із міста також плати. Продаєш щось на базарі — плати за місце. Хочеш наварити пива, або гнати горілку — також плати і т.д.

Не подаю усіх податків, бо треба би було їх довше вибирувати, тільки усіх їх було більше ніж я подав. Помимо того державна скарбниця була частіше порожня, ніж повна. Видатки були великі а прибутки відставали, не йшли в парі. Тому треба було шукати нових джерел прибутків. Такі джерела були недалеко.

Хоч селянські господарства й були переважно споживчими господарствами, бо інакшими вони тоді й не могли бути при тодішніх великих родинях і в двадцять осіб (з зятями та

Замкова гора в Острозі і зруйнований татарами Собор
(Рисунок з натури Н. Орди)

невістками), зате панські маєтки переважно продукували збіжжя на ринок. Задовольнивши потреби своєї родини, своїх слуг та рабів, шляхта мала завжди надвишки збіжжя, яке у меншій мірі продавалося на внутрішніх ринках, а в більшій відходило на зовнішні ринки.

Зовнішнім ринком для збіжжя із Волині були країни Південної Європи аж до Франції включно, куди збіжжя відходило через порт Хаджибей (теперішня Одеса). Цей торг провадили переважно генуезькі купці.

З приходом турків до Європи та з зайняттям ними Цар-

городу (1453) і дальшим тиском їх на північ, шляхи для експорту збіжжя з Волині на південь перервалися.

У міжчасі з кінця XIV. стол. і протягом цілого XV. стол. в Західній Європі настали зміни, які спричинилися до зростання тамошніх міст і до збільшення споживачів збіжжя, якого власні краї не в силі були випродувати. Тому увага спритних купців звернулася на схід у бік Польщі та вже року 1392 до Гданська прибуло аж триста кораблів англійських, французьких та голляндських по збіжжя.

Після того щороку прибували купці по збіжжя, яке з Польщі, Литви та з Волині поплило до берегів Швеції, Норвегії, Англії, Франції, Голляндії та інших країн. Збут збіжжя був забезпечений і тому продуценти його взялися за збільшення його продукції. Це було причиною, що панщина почала зростати з 14 днів на рік до 52 днів і до 104 днів, себто лихварськими процентами. Експорт збіжжя давав великі прибутки його продуцентам, тому власники фільварків узялися за поліпшення господарювання на них, почали поширювати посівну площу та закладати нові фільварки.

Зовнішня торгівля збіжжям звернула увагу на цей факт Господаря Великого Князівства Литовського, який сам був власником доброї половини території держави. В експорті збіжжя Господар побачив єдине поважне джерело прибутків для державної скарбниці, яка дуже часто стояла порожньою.

Це була головна передумова й первопричина аграрної реформи, яку Сігізмунд Август II розпочав актом, який називався "Устава на волоки" й був виданий дня 1. квітня 1557 року. Аграрна реформа за цією уставою була переведена й на Волині, як єдиній частині української землі та ще до того першій, на якій була переведена така модерна на той час та поступова реформа.

КОРОЛЕВА БОНА

Аграрна реформа, започаткована 1557 року в Великому Князівстві Литовському, не була там чимсь новим, невідомим, бо в сусідніх краях, як Польща та Прусія, подібний поділ був відомий давніше. Північно-західні землі Великого Князівства Литовського частинно були сколонізовані виходцями з Польщі та з Німеччини. Ці виходці сідали на впорядковані скомасовані ґрунти — т. зв. лани, як їх називали тоді в Польщі.

Та головна ідея й практичне переведення в життя такої великої аграрної реформи, якою була "Устава на волоки", були тісно зв'язані з іменем королеви Бони, тому їй присвячуємо дальші рядки.

Королева Бона була другою дружиною Сігізмунда I Старого (1467 - 1548), який від року 1505 був Великим Князем Литовським, а від року 1506 був і Королем Польським. Наскільки це була спритна жінка в політиці, видно хоч би з того, що, ставши королевою Польщі року 1518, вона не задовольнилася своїм положенням лише дружини короля, а активно вмішалася в справи високої, бо династичної політики. На ті справи магнати польські та литовські були дуже вразливі, бо король був вибираний.

Королева ж Бона свого сина одинака, народженого 1520 року, Сігізмунда Августа, хотіла забезпечити на майбутнє. З цією метою вона переконала литовську шляхту проголосити свого ледве двохлітнього сина (1522) наслідником свого батька Сігізмунда Старого на престолі Великого Князя Литовського.

А року 1529 девятилітнього хлопця Сігізмунда Августа проголошено дійсним Великим Князем Литовським. Зразу ж по цім проголошенню королева Бона здобула і від польської шляхти проголошення свого сина Королем Польським і наслідником свого батька на польським троні, а року 1530 його й короновано на Короля Польського з тим тільки застереженням, щоб це не було прецеденсом на майбутнє.

Владу в Великому Князівстві Литовському Сігізмунд Август перебрав року 1544 ще за життя свого батька, який помер аж 1548 року.

По цім королева Бона ще з більшим завзяттям свою велетенську енергію, знання та сприт присвятила господарській діяльності. Від свого старого чоловіка протягом тридцяти-

літнього подружнього життя вона придбала стільки земель, що мало не половина обох держав була її приватним маєтком.

Мала вона міста та села й цілі староства у Великій та Малій Польщі, в Литві, на Поліссю, на Волині — Крем'янець та Луцьк, в Галичині — Самбірщину та Лежайськ, на Поділля-Бар разом із староством. Крім того скуповувала, або лише виарендовувала силу силенну маєтків, ґрунтів, млинів, броварів, ставків та всього, з чого лиш можна було здобути гріш.

Королева Бона була походженням князівна з славного італійського княжого роду Сфорца з Бар-у в південній Італії. Місто Бар на Поділля має свою назву на пам'ять її рідного Бар-у в Італії.

В маєтках її матері вже була переведена реформа з введенням обов'язкового трипілля, найліпшої на той час системи господарювання. Опанувавши великі посілости в Польщі та в Литві, королева Бона почала запроваджувати помір на "волоки" і в своїх маєтках. В 1540-роках вона перевела аграрну реформу в своїх маєтках на величезних просторах обох держав, у тому числі й на Волині.

Невідомо, чи мала вона привезений із собою ще з батьківщини фаховий вишколений мірничий персонал, але тут на місці всіма її реформами керував Станіслав Хвальчевський. При помірах у маєтках королеви Бони вишколилося багато персоналу мірничого з місцевих людей і це вони створили кадри мірничих для переведення помірів згідно "Устави на волоки".

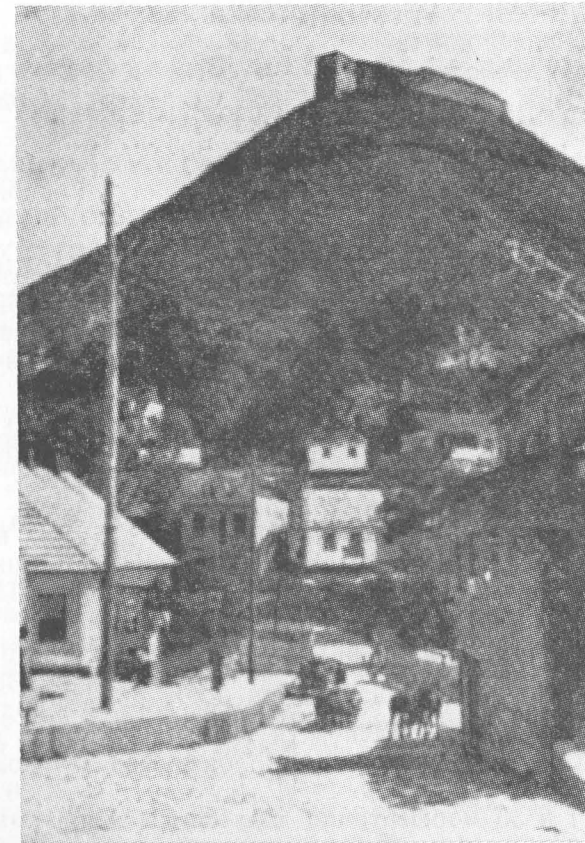
Позитивні наслідки реформ у маєтках королеви Бони звернули увагу місцевої шляхти й вона поступово почала заводити нові порядки й по своїх маєтках. Ще більше цей рух поширився серед шляхти після введення в життя "Устави на волоки".

Безсумніву успішні реформи в маєтках матері позитивно вплинули на її єдиного сина Сігізмунда Августа II, який і видав був "Уставу на волоки", якою року 1557 починалася величезна далекосяглого значення аграрна реформа на половині території Великого Князівства Литовського, в тому числі й на Волині в найширших її межах.

Видання "Устави на волоки" королева Бона не дочекалася, бо ще за рік до її видання, а саме року 1556 вона вернулася на свою батьківщину, до Італії. Спакувала свої казкові багатства на 26 підвід і цілим обозом рушила в дорогу. Місяцями треба було аж робити спеціальні дороги, щоби такий багатий обоз міг проїхати.

В Україні лишилися по ній назва гори Бона в Крем'янці, місто Бар на Поділля та багато напівлегендарних переказів про неї та її діяльність.

В історії сільського господарства України перша велика на ширшу скалю закроена реформа аграрних відносин тісно пов'язана з іменем королеви Бони, яка в безконечному ланцюзі українських жінок, які спричинилися до створення та розвитку сільського господарства в Україні від неолітичних часів і аж до доби жіночих трудових колоній в сучасних колгоспах, займає почесне місце у співпраці жінок у такій миролубивій діяльності, як наше правічне хліборобство.

Гора Бони в Крем'янці

УСТАВА НА ВОЛОКИ

Господарська діяльність королеви Бони вплинула настільки, що вже в роках 1529 і 1542 були видані господарські устави, які впорядковували господарювання в маєтках Господаря. А 1 квітня 1557 Сігізмунд Август II видав згадувану “Уставу на волоки.”

Це був документ, яким розпочиналися корінні реформи в Великому Князівстві Литовському на полі господарському. Це був трактат з економіки та адміністрації господарського життя в державі.

Устава на волоки мала 49 артикулів і, як діло людських рук, не була досконалою. Тому вже 20. жовтня 1557, 20. травня, 20. червня, та 20. жовтня 1558 були видані додатки до Устави на волоки.

Устава на волоки в першу чергу подавала засади, на яких мало розбудуватися господарство на землях Господаря Великого Князівства Литовського. На землях Господаря мали упорядкуватися вже існуючі фільварки, або треба було створити нові фільварки так, щоби вони були життєздатні й продуктивні щодо продукції збіжжя на експорт “для збільшення прибутків наших господарських”. Себто, ідея т.зв. “зернових фабрик”, як продуцентів збіжжя на експорт, зовсім не нова!

Нежиттєздатні фільварки, головню ізза неродючих ґрунтів, треба було скасувати. Коли вже існуючі фільварки мали недостатню кількість землі, то до них можна було прирізувати сусідню землю належної якості, незалежно від того, чи сусідська земля була панська, чи селянська. За відрізану землю власникам прирізувалася, як відшколовання, інша земля. Коли ці прирізи були гіршої якості, то їх відповідно прирізували з додатком.

Інші землі, які не ввійшли в склад фільварку, вимірювалися і з них творилися “волоки”, на які садовили селян. Волока — це була певна кількість землі, на якій могла господарювати селянська родина й продукувати збіжжя не тільки для спожиття, але й надвишку на ринок. Волока, по зразку польського “лану”, мала 30 моргів, або 19,56 десятини, або 21,36 га. Розмір волоки в 30 моргів точно додержувався при помірах по містах, а при помірах по селах волока була в 33 морги, а часом і більше. Бо при помірах прирізували землі більше з додатком на подвір'я, на вулиці в селі та дороги в полі. При

землі гіршої якості її нарізували більше й часом волока досягала й 36 моргів. Але це вже були виїнятки.

Згідно Устави на волоки заводилося обов'язкове трипілля. Землю для фільварків і в поділі на волоки прирізували обов'язково в трьох рівних клинах: під озимину, під ярину й під толоку з тим, що окремі клини у фільварках і в селянських господарствах збігалися.

Устава на волоки примушувала село будувати (або старе переносити), на середньому полі з тим, що хати мали бути вздовж одної сторони вулиці, а подвір'я з токами і стодолами мусіли бути через вулицю (з протипожежних оглядів).

Зведенням усієї землі в три поля устава на волоки касувала черезполосицю. Устава також регулювала користання луками. Вона нормувала і користання селян лісами. Селянам забезпечувався вільний вхід до державних лісів і користання ними для власних потреб, як будівельне дерево, дерево та хворост на паливо, збирання грибів та ягід дітьми та жінками, але так само тільки для власних потреб, а не для продажу.

Вільно було селянам і полювати в лісах на дрібну звірину з віддачею певної данини до державного скарбу. Але полювання на великих тварин, як оленів та серн, суворо заборонялося під карою смерті.

Так само впорядковувалася справа користання бортями в лісах з віддачею певної данини медом та воском до державного скарбу. Вперше помір землі на волоки завів поділ землі за якістю ґрунтів: на землі добрі, середні й погані й відповідно від якості ґрунту накладався й податок на волоку, як податкову одиницю. Одною з головних цілей устави на волоки було упорядкування цілої податкової системи в державі.

Всі податки від волоки, натуральні й грошові, перераховані на гроші, були від доброї землі — 80 грошів, від середньої — 55 грошів і від поганої — 40 грошів.

Устава на волоки дбала й про робочі кадри для Господаревих фільварків. Так при самих фільварках сиділа група селян найменш забезпечених землею. Це так звані “городники” не тому, що вони мають городи, а тому, що на їхніх наділах у три морги ніякої господарки не можна провадити, хіба лиш городи, тому вони й звалися городниками.

Їхня повинність була працювати в фільварках один день на тиждень, а їхні жінки мусіли працювати для фільварків шість днів на рік, переважно в жнива або під час полоття городів.

Крім городників довкола фільварків сиділи на волоках

“тяглові селяни”, повинність яких була панщина два дні на тиждень та чотири рази виходити на толоку, з чим прикажуть. Крім того вони мали повинності натуральні в зменшених розмірах — постачати кури, гуси, яйця, сіно й овес та часті грошима; так що ціла повинність тяглих селян з волоки, перерахована на гроші, була з доброго ґрунту 54 гроші, з середнього — 45 гр., з поганого — 31 гр. і з дуже поганого — 14 грошів.

Дальше від фільварків сиділи так звані “осадні селяни”, які не мали панщини, а тільки толоку, зате всі їхні повинності, натуральні й грошові, перераховані на гроші, виносили від доброго ґрунту 106 грошів, від середнього — 97 гр., від поганого — 83 гр. і від дуже поганого — 66 грошів.

Крім згаданих повинностей, осадні селяни мали працювати на мостах, робити нові мости й направляти старі. Тяглові селяни не мали мостової повинності, а коли й мусіли працювати коло мостів, то ця праця їм відраховувалася від їхніх звичайних повинностей.

Повинність постачання підвід не була занадто тяжка, бо підводи виставлялися по одній від чотирьох волок. Зате тяжча повинність була при будові замків та дворів Господаря. Приграничні селяни дуже терпіли від повинностей направляти замки, які татари при нападах руйнували та палили. Ця повинність великим тягарем лежала на волинських селянах.

Волоки роздавалися селянам у вічне користування з правом передачі в спадщину жінці й дітям. Провини господаря волоки, й навіть кримінальні, не позбавляли його родину від спадщини на волоки.

Устава на волоки спеціальну увагу присвячувала господарюванню в фільварках Господаря. Так вона вимагала, щоби в кожному фільварку була рогата худоба не менше як 20 голів. Щоб був також город, незалежно від того, чи треба буде постачати городину на потреби самого Господаря, чи ні.

Устава вимагала, щоб при фільварках були кадри потрібних ремісників як теслів, ковалів, слюсарів, колодіїв, бондарів, риболовів і грабарів. Загалом устава централізувала керівництво фільварків і тим підтинала ініціативу місцевих чинників у фільварках.

При фільварках, якщо місцеві обставини дозволяли, мусіли бути обов'язково млини. Від “державців” — управителів фільварків устава вимагала великої пильності, щоб поля, сінокоси, рибні ставки, чи взагалі риболовлі, дороги, мости, млини були в повному порядку. Щоб селяни на час виконували свої повинності. Так грошові виплати селяни мусіли

вплачувати в часі від дня св. Михайла до дня св. Мартина. А управи фільварків мусіли здати всі виплати до державного скарбу до свят Різдва Христового.

На кожному волоку землі в фільварку призначалася норма робочої сили: сім родин тяглових селян з їхньою робочою худобою. Вони мусіли працювати два дні на тиждень. Робоча дисципліна була така, що працювати треба було від сходу сонця до заходу його (тепер це зветься повний світлий день!).

Коли хто без поважної причини не вийшов на працю, мусів ту працю відробити другим разом. Якщо він не вийшов без поважної причини й другим разом, тоді підлягав тілесній карі. Протягом робочого дня належався відпочинок: робітникам з худобою три рази по одній годині, а робітникам без худоби — три рази по пів години. В голодні роки управи фільварків могли давати селянам позики збіжжям (“отсип”). В нормальні роки це заборонялося.

Собор в Острозі після татарського зруйнування відновлений 1891 р.

В половині XVI стол. селянські родини, як правило, були численні, нерідко й по двадцять душ в одній родині разом з зятями та невістками та сторонніми особами, різними дільниками та підсусідками.

Ідея устави на волоки була: повніше використання всієї наявної в державі землі. Для цього касувалася черезполосиця, вводилося примусове трипілля і було стремління збільшувати число селянських господарств, щоби не сиділо забагато селян на однім ґрунті (артикул устави 29).

Але тому, що приділювання волок селянським родинам було добровільне, без жодного примусу, то й виявилось, що деяка частина родин брали й по дві волоки на господарство, таких

було менше. Більшість була таких родин, що брали одну волоку ізнову була меншість, які брали одну волоку на дві або й три родини, або на одну родину з різними спільниками підсусідками.

Як устава дбала, щоби всі землі були засіяні, видно з артикулу 20, в якому говориться: коли в якому фільварку не вродиться збіжжя, то на засів обов'язково треба дістати насіння як не в сусідньому фільварку, то хоч би й купити на стороні, але засіяти поле треба. Жодне поле не сміє дармувати.

Устава на волоки спричинилася до того, що Велике Князівство Литовське вкрилося сіткою рентабельних “зернових фабрик” — фільварків. Продукція збіжжя в селянських господарствах, що мали тепер стабільні розміри господарств, також зросла помітно.

Село на Поліссі по аграрній реформі

Але найбільше значіння мала устава на волоки, що вона ставала підґрунтям, на якому творилося селянське господарство, цілком рентабельне, життєздатне. На волоках творилася селянська самостійна родина, як одиниця, як клітина народу хліборобського.

Однак, причини політичні, в першу чергу боротьба за національне та релігійне визволення, не дали створитися сильній селянській клясі, як це сталося в країнах Західньої Європи, де передумови були сприятливіші.

ПЕРЕВЕДЕННЯ РЕФОРМИ В ЖИТТЯ

За переведенням реформи в життя слідкував особисто сам Господар Великого Князівства Литовського, але фактичним виконавцем такого широко запланованого діла він призначив Петра Хвальчевського, державця книшинського й забільського, брата Станіслава Хвальчевського, старости пинського, який був керівником помірів на волоки в маєтках королеви Бони.

У сумнівних справах, коли сам Петро Хвальчевський не брав на себе відповідальності за те, чи інше рішення, він мусів звертатися до виленського воєводи Миколи Радивиля, який мав повновладі від Господаря давати вказівки Хвальчевському та іншим нижчим урядовцям, зайнятим при помірі земель на волоки.

Фактичними виконавцями реформи були ревізори — урядовці з великими повновладствами. А технічними виконавцями були мірничі, себто землеміри, які підлягали безпосередньо ревізорам.

Помірові на волоки підлягали і Господареві двори, замки та волості. Перед переведенням реформи в певній околиці, туди поситався урядовий лист до місцевої адміністрації з широким поясненням мети помірів та закликом про всіляку підтримку ревізорів та мірничих, які ті поміри будуть переводити.

А до населення даної околиці публікувалася спеціальна відозва з спеціальним поясненням цілей помірів на волоки та закликом не робити перешкод та різних труднощів мірничим урядовцям, а навпаки виявляти їм всяку поміч.

Перше діло, яке переводили ревізори при прибуттю на місце помірів, це була загальна перевірка документів на право власності на землю, чи селянських, чи шляхетських. Цим самим виявлялася і справа самого шляхетства і реформа на волоки побіжно була ревізією стану шляхетського.

При перевірці документів на землю часто виявлявся брак документів на право власності на землю. Себто землі були присвоєні самочинно. Часто в документах на землю не було зазначено ступеня шляхетства й при цій ревізії деякі його втрачали зовсім, або сходили на нижчі ступені. Порівнюючи часто землі були надані в тимчасове користування за певні заслуги.

Землі, без права доказів власності на них, відбиралися у загальний земельний фонд. Після перевірки документів на право власності на землі, розглядалася справа утворення фільварків. Якщо фільварок уже існував, тоді його заокруглювали, щоб він був рентабельним у продукції збіжжя. Для цього до фільварка прирізувалися сусідні землі без огляду чий вони були, якщо цього було треба.

За прирізані землі, як було вже згадано, давалася нагорода — відшкодування землею в тій самій кількості, якщо якість землі була така сама як і прирізана або в збільшеній мірі, якщо земля для відшкодування була гіршої якості. При переведенні реформи на волоки державні урядовці завжди йшли назустріч зацікавленим сторонам. Але у випадку, коли господар не погоджувався й не хотів приймати землю нарізану йому як відшкодування, ревізори не йшли йому назустріч, а записували йому в книгах прирізану землю на власність і це було остаточне рішення. Хоч від кожного рішення вільно було відкликатися до вищих інстанцій включно й до самого Господаря.

Коли фільварок був на поганих ґрунтах і не було в околиці добрих ґрунтів, то такий фільварок касувався. Коли в даній волості фільварка не було й не було для нього доброї землі, тоді його тут і не засновували.

Землі, які залишилися після утворення фільварка, перемірювали на волоки й роздавали селянам. Роздавали по жеребку. За одержану волоку треба було заплатити за помір 10 грошів. Помір переводили ликовим мотузом, бо конопляний мотуз при розмоканні розтягувався, а мідяний ланцюг часто розривався. При впорядкуванні села брано під огляд джерела води для села й обов'язкове положення села при середньому полі.

Межі тоді звалися “стінами”. Що при помірі осталося поза стінами, звалося “застінками”. Застінки йшли в загальне користування сільської громади. Так само в загальне користування йшли й волоки, які осталися не обсажені за браком селянських родин. Третій клин поля під толокою та різні невжитки і вигони були так само в загальному користуванні.

При помірі на волоки все варте уваги, як джерело прибутку, інвентаризувалося. До інвентаря записувалися всі землі з точним описом меж та межових знаків, всі ужитки, ставки, річки, озера, риболовлі на них. Ліси з усіма сервітутами на них. Точно перчислювалися всі борті, з яких так само треба було платити податок медом та воском.

Вперше земля клясифікувалася по якості ґрунтів — на добру, середню, погану у співвідношенні: один: півтора: три а

часом і ще на дуже погану. Устава на волоки це не була звичайна земельна реформа, це була справжня аграрна реформа, бо перекреслювала увесь дотеперішній устрій. Вся земля від селян відбиралася незалежно від того, які права мали селяни на власність, чи на користування нею. І в заміні всі селяни, як правило, діставали по одній волоці.

Упорядковувалося не тільки землю, але й село, яке мусіло скомасуватися по т.зв. “підляському способу”, а не так як було дотепер: “хто де хотів — там і сидів”. А “підляський спосіб” це взято від німців колоністів, які там сиділи упорядкованими селами — колоніями.

Упорядковувалися не тільки села, але й міста. Міська земля так само перемірювалася на волоки по 30 моргів. Визначалася платня міщанам за користування землею. Упорядковувалися справи торговиць, ярмарків, розміщення корчм і при тому робився порядок з податками за користування ними та за право гнати горілку.

Дотеперішня данина на церкву або костел у розмірі десятини від урожаю касувалася й кожна церква або костел діставали на вічність по дві волоки на утримання церкви й духовенства.

Широко задумана реформа вимагала багато праці фахового персоналу та мирних часів у державі. Тому що ані персоналу не вистачало, ані мир довго не тривав, то переведення в життя реформи на волоки затяглося майже на століття, аж до другої половини XVII віку.

Провідною думкою творця устави на волоки було збільшення площі під сільсько-господарськими культурами, тому при мірянні земель та їх поділі міряли не лише поля, луки та пасовиська, але й площі під лісами. При чому, при помірі лісів, брали на увагу, які ліси надаються на викорчовування й переведення їх в ораніцію, а які ліси треба залишити для ведення в них лісового господарства.

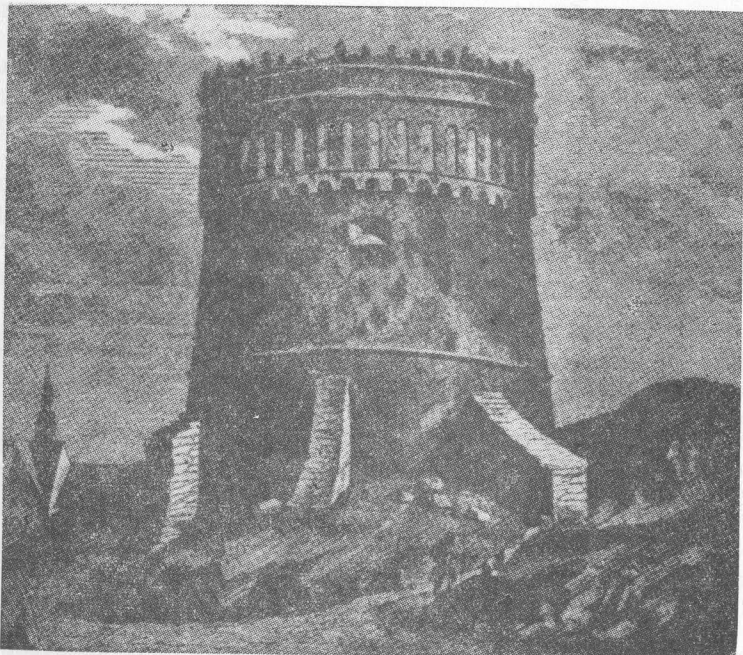
Вже від довшого часу з Волині та з Литви відходили в Західню Європу лісові матеріяли як ваньчоси (тесані бруси), поташ, смола та дьоготь. Розробку лісів провадили місцеві підприємці, але також і закордонні купці.

При провадженні лісового господарства були великі можливості крадежі, як купцями так і місцевим населенням, тому був заведений надзірний персонал. А з року 1559 почався великий перепис лісів належних Господареві. Провадив цей перепис лісів мстибогівський староста Григорій Волович.

Цим переписом лісів упорядковувалися границі лісів і робилася ревізія права власності на ліси та на право користування лісовими продуктами, як будівельний матеріял, право полювання та право риболовлі.

І при цій ревізії виявилось, що багато з шляхти не мають в порядку документів на свої ліси, які вони або їхні предки діставали від Господаря за державні та військові заслуги. Жалування лісів було на власність, але також лише на користування.

Переведення в життя уставу на волоки та лісової ревізії давало ясний образ стану території в державі. Податкова система в державі ставала стабільніша. Державний скарб не був тепер порожнім. Це все скріплювало владу Господаря, бо сила шляхетських магнатів у державі була дуже впливова і Господареві треба було мати багато хисту, щоб керувати державою, часто проти бажань впливової шляхти.

Вежа князів Острожських

НАСЛІДКИ РЕФОРМИ

Головною метою поміру на волоки було також — взяти на облік увесь земельний та лісовий фонд Господаря. Ця мета була досягнута. Земля переміряна, записана до інвентаря й на підставі цих даних упорядковувалася в державі податкова система і вже передбачалась рівновага в державних фінансах.

Однак, аграрна реформа переводилася в тяжких для держави часах, бо вже наступного 1558 року розпочалася затяжна Лівонська війна проти Московщини. Ця війна з перервами тривала майже ціле людське покоління до 1583 року. І хоча ціль війни — не допустити Московщину до берегів Балтійського моря — була досягнута, але дорогою ціною.

У тих часах збройні сили держави склалися з тих вояків, яких приводила шляхта із своїх підданих та ще з найнятого війська. За свої послуги, за свою боекратність та за свій патріотизм шляхта вимагала від Господаря заплати. Державний скарб ніколи не був аж таким багатим, щоб можна було оплачувати військо грошима, тому з давніх давен вівся звичай шляхті за її військові заслуги жалувати землі.

Ці жалування бували часом дуже великі, бо не тільки волості, але й цілі староства діставала шляхта за військові заслуги. Земельний фонд Господаря зменшувався і вже в роках 1569 і 1576 була переведена ревізія земельного фонду Господаря.

Надавання земель шляхті з земельного фонду Господаря було головною причиною, чому аграрна реформа з поміром землі на волоки не спричинилася до остаточної стабілізації податкової системи та загального фінансового стану в державі.

Щодо збільшення посівної площі, то аграрна реформа виправдала себе. Збільшений експорт збіжжя з Волині, Литви та Польщі в пізніших десятиліттях аж до сто тисяч лаштів річно (один лашт коло двох тон) відбувався якраз за рахунок збільшення посівної площі, бо урожайність з одиниці площі не йшла впарі із зростанням посівної площі й ще довго відставала.

Переведення в життя уставу на волоки, як згадано, проходило в неспокійних часах. На сході держави постала війна з Московщиною, а південні границі — під ударами частих нападів татар, які по мимо сталого одержування “упоминку” в

сумі 3.000 кіп грошів, мало не щороку нападали на Велике Князівство Литовське.

Тому устава на волоки на білоруських землях та на Київщині й Поділлі не була переведена в життя. З українських земель ця реформа була переведена на Волині в найширших межах, себто з Поліссям, Підляшшям тощо. Це був великий позитивний момент з політичної приналежності Волині до чужого державного організму.

З самого початку переведення аграрної реформи в життя, шляхта виявила великий спротив цій реформі. Бо реформа часом вимагала від шляхти землі в користь земельного фонду Господаря. А головна причина спротиву шляхти була в тому, що ревізори, які переводили реформу, вимагали від шляхти доказів на папері на право власності на землі, що їх шляхта посідала.

У ті часи часто практикувалося самочинне захоплення чужих земель, в першу чергу державних, себто Господаревих. Тому стає зрозумілим, чому шляхта не хотіла виказуватися паперовими доказами на право власності на землю. Вона часто їх не мала зовсім, або мала лише на користування, а не на власність.

При цій нагоді треба ствердити, що волинська шляхта виявила найбільший спротив цій аграрній реформі. Вона цілком саботувала вимоги ревизорів показувати документи на землю й засипала протестами державну канцелярію, а також протестувала проти реформи на соймах і соймках. Тут треба взяти під увагу далеке пограничне положення Волині, тому там була більша можливість самочинного захоплення земель.

А крім того тертя між волинською православною шляхтою та литовською католицькою було завжди і з часом зростало в міру зростання симпатій литовської шляхти в бік польської шляхти, яка мала в своїй державі більшу силу. Це спокушало литовську шляхту й наближало Литву до тіснішого об'єднання з Польщею.

Помір на волоки провадився, як згадано, і на землях Господаря, але не був законом для всіх землевласників у державі. Але впорядкованість земель і наложення більших повинностей на селян, не могли не звернути уваги шляхти на це явище. Тим більше, що тоді вже розгорялася гарячка з експортом збіжжя за кордон.

Маєтки королеви Бони мали вже довгий досвід господарювання на упорядкованих землях. І це був найліпший спосіб агропропаганди серед шляхти. Тоді шляхта почала сама

добровільно переводити і на своїх землях помір на волоки. Натуральне господарство відживало свій вік і Велике Князівство Литовське все тісніше та тісніше втягувалося в товарообмін з Західньою Європою.

Це був мабуть найголовніший вислід аграрної реформи з поміром земель на волоки. Але й при цьому шляхта засипала державну канцелярію різними вимогами, як скасування мита на вивіз їхнього збіжжя, прохання про дозвіл гнати горілку, також з полегшами щодо податків, прохання засновувати міста й містечка з правом провадити ярмарки та торги з побиранням податків з торгівців тощо.

І тут вимоги волинської шляхти були настирливіші, бо тут був ще поважний аргумент сталої участі шляхти в походах проти татар, які не переставали нападати на Волинь. "Цілими днями з коней не злазимо", — був поважний аргумент волинської шляхти, себто що вони стало були в походах.

Ще в XV. стол. міста були осередками переважно адміністративними та оборонними. Під кінець XV. століття в містах починається жвавіший господарський рух. Осідають ремісники, збільшується кількість торгівців. В половині XVI. стол. міста стають уже не аби якими економічними осередками. В роках 1577/78 в самому лише Ковлі 111 торгівців заплатили податки, не враховуючи в це число продавців хліба, м'яса та горілки. В половині XVI. стол. у Волинському воевідстві було 68 міст.

Переведення аграрної реформи заторкнуло й міста. Старі міста перемерювалися на волоки. Засновувалися нові міста на землях Господаря, а також шляхта діставала дозволи від Господаря на заснування міст та містечок з правами мати там ярмарки та торги й побирати з них податки. При переведенні реформи, міста відділилися з волостей і стали незалежними від волосної адміністрації. Пізніше деякі, переважно більші, міста одержали магдебурське право, себто адміністративну самоуправу і власну свою міщанську судову владу. Деякі міста мали лише частинне магдебурське право.

Міста розвивалися в такі осередки, що ставали спокусою для побуту в них і шляхти. Але шляхта не хотіла підлягати міській, себто міщанській владі й поселялася в окремих дільницях міста, які називалися "юридика". Так само тільки шляхта мала право будувати будинки з трьома вікнами на вулицю, а міщани могли мати лише два вікна, тоді як ремісники тільки одне вікно на вулицю.

Деякі міста, які було засновано при вдалих дорогах, головно при ріках, розвинулися й існують дотепер. Інші міста, що не мали сприятливих умов для свого розвитку, занесли й

зникли. Це головню на шляхетських землях. Міське населення звільнялося від повинності укріпляти граничні замки, але свої замки мусіло утримувати в порядку.

До переведення реформи духовенство одержувало десятину від урожаю на утримання своєї церкви, чи костела. З переведенням реформи кожна церква, чи костел, як було згадано, одержували на вічність по дві волоки. Ревізори, які переводили помір на волоки, часом не дотримувалися обов'язкової норми в дві волоки й робили кривду, найчастіше православної церкві. Підставою для недодавання повної міри в дві волоки було те, що попередня десятина була менша ніж прибуток від двох волок, тому ревізор і не хотів наміряти повні дві волоки.

Часом православна церква просто, з упередження католиків мірничих, не діставала повні дві волоки, або діставала гіршу землю. На такий несправедливий приділ церква зверталася із скаргою до Господаря. В більшості випадків Господар полагав таке скарги позитивно.

З поступовим утягуванням господарства Князівства Литовського в товарообмін із Західною Європою, доля селянства все більше й більше гіршала. До року 1496 селянин міг вільно рухатися від одного пана до іншого, а після цього року свобода переходу від пана до пана обмежувалася. Року 1518 шляхта дістала право суду над селянами. Досі селяни підпадали державному судові. Року 1543 перехід селян від пана до пана був скасований і селяни були прикріплені до свого пана.

До тої пори селяни були у сталому русі й зовсім не підтверджували правила, що з хліборобством люди прикріплялися до землі й ставали осілими. Були випадки, що шляхтич, прокинувшись ранком, не находив ані одного свого підданого. Були й такі випадки, коли за жорстоке поводження шляхтича з селянами, Господар дозволив селянам покинути того пана.

Із зростанням днів панщини з 14 днів на рік до 52-х, а незабаром до 104-х днів на рік, спротив селян зростав. І хоч у цей час вони вже були прикріплені до землі, селяни помімо цього знімалися з землі й рухалися далі на південь, де навіть серед небезпек була велика спокуса свободи.

Крім того пани, які мали даровану землю далі на південь, заманювали селян до себе, обіцяючи їм різні пільги. Але економічні закони взаємного тісного зв'язку з ринками Західної Європи йшли за селянами та за шляхтою і в степи.

І там у степах пани творили зернові фабрики — фільварки й тісніше прив'язували селян до своїх фільварків. Яка велика свободололюбивість була в українських селян, нехай свідчить

той факт, що в Барському старостві на Поділлі панщина була всього на всього три дні на рік! Просто символічна, аби слава не пропала, що пан має підданих. Але з яким великим завзяттям боронилися селяни проти збільшення днів панщини: "Такого у нас ніколи не було й ми ні за що не пристаємо!" Це був їхній аргумент.

При розподілі волок, після їх поміру між селян, великого спротиву у селян помітно не було. Просто бракувало їм досвіду — що з того вийде. Були місцями дрібніші випадки пасивного спротиву, коли селяни не хотіли брати приділених волок, або тому, що приділена земля їм не подобалася, або не чулися в силах обробляти цілу волоку й задовольнялися частиною волоки, як половиною або четвертиною.

Реформа з поміром на волоки на землях Господаря та окремих шляхетських родів тривала майже століття, себто до половини XVII. віку. Товарообмін із Західною Європою зростав. Експорт товарів із Великого Князівства Литовського зростав на захід, а еміграція людей, селян, робочої сили зростала на південь. І все в послідовній закономірності!

Литовська шляхта стреміла всіма силами тісніше об'єднатися з Польщею, де їхні класові брати — польська шляхта — мали значно більші права, ніж вони в себе в Литві. Таке наближення настало в Люблинській унії року 1569. Згідно цієї унії українські землі з-під Литви переходили під безпосередню підлеглість до Польщі.

Старе гасло — "Старини не рухаємо, а новини не вводимо", як основа співжиття народів у Великому Князівстві Литовському, потоптано і на його місце приходять Польща з великим досвідом панування шляхти над людиною, з потоптанням її найсвятішого — людської гідності, спадщини її лицарських предків великокняжих воїв.

На цьому моменті — середина XVII. століття — закривається сторінка з суспільно-господарської історії на Волині, як частині українських земель, і розгортається блискуча сторінка історії українського народу, на якій вписано золотими літерами подвиги українського генія на полі політичному, дипломатичному, стратегічно-воєнному із завершенням подвигів героїчного народу у власній державі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Михайло Грушевський: Історія України-Руси, т.т. I-II-III-IV-V. Нью-Йорк, 1954-1955.
2. Павло Грицак: Галицько-Волинська Держава, Нью-Йорк, 1958.
3. Большая Советская Энциклопедия. Друге видання, т.т.9 і 25. Москва.
4. Українська Радянська Енциклопедія, т. 1, Київ, 1960.
5. Енциклопедія Українознавства, II-1, Париж — Нью-Йорк, 1955.
6. І. Левкович: Нарис Історії Волинської Землі, Вінніпег, 1953.
7. Ярослав Пастернак: Археологія України, Торонто, 1961.
9. История Польши, т. I. Видання Академії Наук ССРСР, Москва, 1956.
10. Всемирная История, т.т. I-II-III-IV, Москва, 1955-1958.
11. Мирон Кордуба: Північно-Західна Україна, "Вісник Союзу Визволення України", ч.ч. 142-175, 19 березня — 4 листопада 1917. Відень.
12. Л. В. Розумовская: Очерки по истории польских крестьян, Москва-Ленінград, 1958.
13. В. И. Довженок: К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии нашей эры и в эпоху Киевской Руси, Москва, 1952.
14. Дмитро Дорошенко: По рідному краю, Нью-Йорк, 1956.
15. Д. Л. Похилевич: Землеустройство и поземельный кадастр в Белорусии, Литве и Украине в XVI-XVII вв., Москва, 1952.
16. В. И. Пичета: Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве, Москва, 1958.

ПРО АВТОРА

6 квітня 1902 народився в місті Олександрівську на Катеринославщині (тепер місто Запоріжжя).

1 квітня 1927 появилася перша друкована праця "Біла плісень" в "Сільському Господарі", ч. 7 з 1 квітня 1927, Львів.

10 квітня 1928 здобув диплом інженера агронома в Українській Господарській Академії в ЧСР, в Подєбрадах.

14 червня 1928 — 17 червня 1930 професорський стипендіат при кафедрі хліборобства УГА в ЧСР.

19 жовтня 1931 — 1 квітня 1939 учитель в народніх школах Карпатської України.

1941 — 1944 директор сільсько-господарських званевих шкіл в Перемишлі.

1942 — 1944 асистент при кафедрі соціології Українського Вільного Університету в Празі. Тоді виконав уперше працю з історії сільського господарства в Україні: "Розвиток селянського господарства в Південній Україні після скасування кріпацтва".

Від 16 травня 1946 доцент ботаніки Українського Технічно-Господарського Інституту в Регензбурзі.

Від 18 грудня 1951 професор ботаніки Технічного Інституту в Нью-Йорку.

Від 16 квітня 1955 членом Інституту Дослідів Волині в Вінніпегу.

Останнє десятиліття працює над історією культурних рослин.

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ ГАВРИЛА ГОРДІЄНКА:

1. Конюшина, Львів 1929.
2. Соя, Львів, 1930.
3. Верховинські сінокоси, Львів, 1934.
4. Верховинські фасолі, Львів, 1934.
5. Фізіологія рослин, Регенсбург, 1946.

СТАТТІ, НАРИСИ, РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ ПОДИНОКИХ РОСЛИН:

1. Історія цукру (200 років бурякового цукру), "Пу-Гу", ч. 42, Авґсбург, 1947.
2. Пристрасть дурманити голову, "Українські Вісті", ч. 57, 1948. Новий Ульм.
3. Український буюк, "Українські Вісті", ч. 33, 1951. Новий Ульм.
4. Секвоя, "Українські Вісті", ч.ч. 76 і 77, 1951. Новий Ульм.
5. Отруйний плющ, "Українські Вісті", ч. 39, 1951. Новий Ульм.
6. Боротьба за кавчук, "Українські Вісті", ч. 96, 1952. Новий Ульм.
7. Українська пшениця в Америці, у Збірнику "Українці у вільному світі", 1954, Джерзі Сіті.
8. Тюльпани — квіти моєї батьківщини, "Пу-Гу", ч. 1, 1955. Авґсбург.
9. До історії пшениці українки, "Народня Воля", ч. 8, 1955. Скрантон.
10. Біла акація, "Українські Вісті", ч. 50, 1955. Новий Ульм.
11. Київські каштани, "Українські Вісті", ч. 54, 1955. Новий Ульм.
12. Кукурудза в політиці, "Українські Вісті", ч. 62, 1955. Новий Ульм.
13. Кукурудза, "Нові Дні", ч. 66, 1955. Торонто.
14. Цибуля, "Всесвіт", ч. 1, 1955. Новий Ульм.
15. Паунсеттія, "Український Прометей", ч. 1, 1956. Детройт.
16. Різдвяні рослини, "Українські Вісті", ч.ч. 2-3, 1956. Новий Ульм.
17. Різдвяна ялинка, "Всесвіт", ч. 5, 1956. Новий Ульм.
18. Вишня, "Українські Вісті", ч. 30, 1956. Новий Ульм.
19. Верб, "Українські Вісті", ч. 32, 1956. Новий Ульм.
20. Буюк, "Українські Вісті", ч. 38, 1956. Новий Ульм.
21. Морелі, "Нові Дні", ч. 77. 1956. Торонто.
22. Троянда, "Всесвіт", ч. 4, 1956. Новий Ульм.
23. Васильки, "Український Прометей", ч. 3, 1957. Детройт.
24. Американська національна ялинка, "Укр. Вісті", ч. 6, 1957. Н. Ульм.
25. Лілея — квітка Пречистої Діви Марії", "Українські Вісті" ч. 25, 1957. Новий Ульм
26. Соняшник, "Українські Вісті", ч. 52, 1957. Новий Ульм.
27. Сакура — японська вишня, "Всесвіт", ч. 3, 1957. Новий Ульм.
28. Гречка, "Українські Вісті", ч. 73, 1957. Новий Ульм.
29. Хризантеми, "Всесвіт", ч. 5, 1957. Новий Ульм.
30. Просо, "Всесвіт", ч. 6, 1958. Новий Ульм.
31. Великодня лілея, "Жіночий Світ", ч. 4, 1958. Вінніпег.
32. Чорнобривці, "Всесвіт", ч. 2, 1958. Новий Ульм.
33. Репатріяція кавчукового дерева, "Українські Вісті", ч. 4, 195. Новий Ульм.

34. Томати, "Українські Вісті", ч. 54, 1958. Новий Ульм.
35. Вікторія регія, "Українські Вісті", ч. 74, 1958. Новий Ульм.
36. Жоржина, "Українські Вісті", ч. 69, 1959. Новий Ульм.
37. Кукурудза, "Всесвіт", ч. 1, 1959. Новий Ульм.
38. Часник, "Українські Вісті", ч. 88, 1959. Новий Ульм.
39. Брусниця, "Українські Вісті", ч. 4, 1960. Новий Ульм.
40. Півонія, "Українські Вісті", ч. 22, 1960. Новий Ульм.
41. Дерево павловнія, "Свобода", ч. 124, 1960. Джерзі Сіті.
42. Огірки, "Українські Вісті", ч. 29, 1960. Новий Ульм.
43. Риж, "Українські Вісті", ч.ч. 33-34, 1960. Новий Ульм.
44. Жито, "Українські Вісті", ч. 37, 1960. Новий Ульм.
45. Тополя, "Українські Вісті", ч. 42, 1960. Новий Ульм.
46. Капуста, "Українські Вісті", ч. 49, 1960. Новий Ульм.
47. Тютюн, "Українські Вісті", ч. ч. 1-2, 1961. Новий Ульм.
48. Шафран, "Українські Вісті", ч. ч. 14-15, 1961. Новий Ульм.
49. Кавуни, "Українські Вісті", ч.ч. 33-34, 1961. Новий Ульм.
50. Червона калина, "Українські Вісті", ч. 47, 1961. Новий Ульм.
51. Тополя, "Всесвіт", ч. 1 (19), грудень, 1961. Новий Ульм.
52. Різдвяний сніп, "Українські Вісті", ч. 1-2 (1479-1480), Різдво 1962. Новий Ульм.
53. Ячмінь, "Українські Вісті", ч. 8 (1486), 18 лютого 1962. Н. Ульм.
54. Батуринська капуста, "Українські Вісті", ч. 12 (1490). Новий Ульм.
55. Барвінок, "Українські Вісті", ч. 17-18 (1495-1496). Новий Ульм.
56. Обрядовий хліб, "Жіночий Світ", ч. 6 (160), Вінніпег.
57. Обрядовий хліб (інший варіант), "Українські Вісті", ч. 25-26 (1503-1504), Новий Ульм.
58. Хліб в українських обрядах, "Українські Вісті", ч. 29 (1507), Новий Ульм.
59. Цукровий буряк, "Українські Вісті", ч. 30 (1508), Новий Ульм.
60. Цукрова промисловість України, "Українські Вісті", ч. 32-33 (1510-1511), Новий Ульм.
61. Столовий буряк, "Українські Вісті", ч. 36-37 (1514-1515). Н. Ульм.
62. Овес, "Українські Вісті", ч. 41 (1519), Новий Ульм.

ЗМІСТ:

Вступ	9
Волинь	11
Литва	14
Сільське господарство на Волині	17
Політичне та економічне становище в Великому князівстві Литовським	21
Королева Бона	25
Устава на волоки	28
Переведення реформи в життя	33
Наслідки реформи	37
Використана література	42
Коротко про автора	43
Друковані праці автора	43, 44
Список видань ІДВ	47

СПИСОК ВИДАНЬ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ, У ВІННІПЕЗІ

Наукові видання

1. Волинь в боротьбі за волю України, ст. 55, 1952 0.55
2. Нарис історії Волинської Землі, ч. 1, ст. 158, 1953. 1.50
3. Український рік в народніх звичаях в історично-
му освітленю, т.1 (зимовий цикл), ст. 151, 1955. 1.50
4. Український рік в народніх звичаях в історично-
ному освітленю, т.4 (літній цикл), ст. 178, 1957. 1.50
5. Український рік в народніх звичаях в історичному
освітленю, т. 2 (весняний цикл), ст.259, 1958. 2.50
6. Свята Почаївська Лавра, ст. 398, р. 1961 4.00
7. Словник Шевченкової мови, ст. 256, 1961 р. . . 2.00
8. Український рік в народніх звичаях, т.ІІІ, 1962. 4.00
9. М.Л. Боровський (біобібліографія), ст. 47, 1962. 0.50
10. Аграрна реформа на Волині в 16 віці, 1962. . . 0.80

Збірник-журнал — “Літопис Волині”

1. Літопис Волині, ч. 1, ст. 126, ілюстрований 1.00
2. Літопис Волині, ч. 2, ст. 127”..... 1.00
3. Літопис Волині, ч. 3, ст. 128”..... 1.00
4. Літопис Волині, ч. 4, ст. 128”..... 1.00
5. Літопис Волині, ч. 5, ст. 176 (ювілейне) ..”.. 2.00
6. Літопис Волині, ч. 6 (друкується).

Бібліотека Літопису Волині

1. Від церк. престолу до Берези за дроти, ст. 47. 0.50
2. Наше Полісся (нарис), ст. 66. (випродане). . . 0.50
3. З мучеництва Холмщини на Білгорайщині, 56. 0.50
4. Збройна боротьба на Волині, ст. 56 0.50
5. Гомін Полісся (поезії), ст. 243, р. 1960. 2.00
6. Колодка-Колодй (Український звичай), ст. 16 0.20

Усі ці твори, за винятком вичерпаних, просимо
замовляти на адресу:

Research Institute of Volyn, Box 606, Winnipeg, 1, Man., Canada

СПИСОК ВИДАНИЙ ВИСНУВУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
У ВІСНИКІ

Наукові видання

1. Волиня в добу Київської Русі. Ст. 107, 1932. 0.32
2. Історія Київської Русі. Ст. 108, 1932. 1.30
3. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 109, 1932. 1.50
4. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 110, 1932. 1.50
5. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 111, 1932. 1.50
6. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 112, 1932. 1.50
7. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 113, 1932. 1.50
8. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 114, 1932. 1.50
9. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 115, 1932. 1.50
10. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 116, 1932. 1.50
11. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 117, 1932. 1.50
12. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 118, 1932. 1.50
13. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 119, 1932. 1.50
14. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 120, 1932. 1.50
15. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 121, 1932. 1.50
16. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 122, 1932. 1.50
17. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 123, 1932. 1.50
18. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 124, 1932. 1.50
19. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 125, 1932. 1.50
20. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 126, 1932. 1.50
21. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 127, 1932. 1.50
22. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 128, 1932. 1.50
23. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 129, 1932. 1.50
24. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 130, 1932. 1.50
25. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 131, 1932. 1.50
26. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 132, 1932. 1.50
27. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 133, 1932. 1.50
28. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 134, 1932. 1.50
29. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 135, 1932. 1.50
30. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 136, 1932. 1.50
31. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 137, 1932. 1.50
32. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 138, 1932. 1.50
33. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 139, 1932. 1.50
34. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 140, 1932. 1.50
35. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 141, 1932. 1.50
36. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 142, 1932. 1.50
37. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 143, 1932. 1.50
38. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 144, 1932. 1.50
39. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 145, 1932. 1.50
40. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 146, 1932. 1.50
41. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 147, 1932. 1.50
42. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 148, 1932. 1.50
43. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 149, 1932. 1.50
44. Український рід в арміях Київської Русі. Ст. 150, 1932. 1.50

Не для розкошів, краси чи приємности українські князі і народ будували в старій Україні замки, вежі та інші загороди, що так рясно вкрили наші землі, а для охорони народу та для відсічі постійних наскоків татар та інших ворогів землі української. — М. Б.